

قابلیت‌های پژوهشی فهرس تخصصی با تطبیق بر فهرست‌های کتاب «معادن الجواهر»

مجید فاطمی راشد^۱

چکیده

امروزه پژوهشگران برای بسیاری از کتاب‌ها، فهرس تخصصی تهیه می‌کنند. این فهرس در بردارنده «عناوین» و «آدرس» محتواهای مشابه یک کتاب است. اگر فهرست‌ها با رعایت قواعد فهرست‌نویسی و به صورت هدفمند و روشمند، گردآوری شده باشند، می‌توانند ترسیمی از محتوای کتاب و وضعیت آماری آن را ارائه کنند. چنین امکانی، زمینه تحلیل کتاب را آسان کرده و تسریع می‌نماید. مثلاً هنگامی که «فهرست راویان» یک نگاهسته حدیثی استخراج شده و در فهرس تخصصی آن می‌آید با بهره‌گیری از این فهرست می‌توان به سرعت، نقش هر راوی در انتقال تراث و راویان پُرکار در هر موضوع را شناسایی کرد. هدف از این نگاهسته، بیان برخی از فواید و قابلیت‌های پژوهشی فهرست‌های تخصصی موجود در پایان برخی از کتاب‌ها با تطبیق بر فهرس تخصصی کتاب «معادن الجواهر و ریاضة الخواطر» است.

واژگان کلیدی

فهرست احادیث و آثار، آمارگیری از منابع حدیثی، کراچکی، فهرست‌نویسی، علوم حدیث

درآمد

کتاب «معادن الجواهر و ریاضة الخواطر» اثر ابوالفتح محمد بن علی کراچکی (م ۴۹۹ق) مشتمل بر احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام) و تعدادی از سخنان بزرگان دین و دانش است. چنانچه از نام و مقدمه مختصر کتاب پیداست، برای تذکر و توجّهات اخلاقی نگاهسته شده است. نویسنده برای اختصار، اسناد را حذف کرده و بر اساس عددی که در هر سخن به کار رفته، کتاب را به ده باب (یک تا ده‌تایی‌ها) تقسیم نموده است.

۱. پژوهشگر مؤسسه میراث کتاب و سنت (fatemirashed@gmail.com).

«کتابخانه علمامه مجلسی» در قم این کتاب را پس از تحقیق در ۳۶۵ صفحه چاپ کرده است. شماره مسلسل سخنان کتاب، نشان می‌دهد که در آن ۳۰۶ سخن، وجود دارد. اما گزارش‌های بدون شماره‌ای نیز دیده می‌شود که عطف بر شماره پیشین شده‌اند. پیش‌تر درباره اهمیت فهرس تخصصی و کاربردهای آن، مقاله‌ای نگاشته نشده و این نخستین اثر در موضوع یادشده است.

بررسی فهرست احادیث و آثار

با بررسی دو فهرست احادیث و آثار در کتاب معدن الجواهر و بدون در نظر گرفتن جوانب دیگر، نکاتی به شرح ذیل استخراج شد:

۱. جدول اشخاص و تعداد سخنان

در جدول زیر، کسانی که سخنانشان در این کتاب، نقل شده به‌همراه تعداد سخن منقول، ارائه شده است:

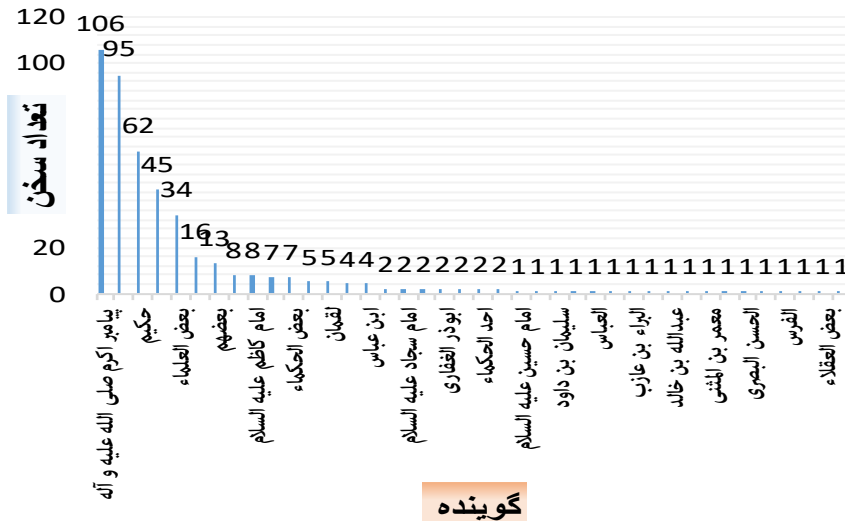
تعداد سخن	شخص	تعداد سخن	شخص
۲	ابوذر الغفاری	۲	الله تبارک و تعالی
۲	الاحنف	۱۰۶	پیامبر اکرم ﷺ
۲	بزرجمهر	۴۵	امیر المؤمنین ﷺ
۲	احد الحكماء	۵	امام حسن ﷺ
۱	سلیمان بن داوود	۱	امام حسین ﷺ
۱	عباس بن عبد المطلب	۲	امام سجاده ﷺ
۱	العباس	۸	امام باقر ﷺ
۱	ابن المقفع	۱۶	امام صادق ﷺ
۱	البراء بن عازب	۸	امام کاظم ﷺ
۱	خالد بن معمر	۱	امام رضا ﷺ
۱	عبدالله بن خالد	۷	احد المعصومین ﷺ
۱	عوف بن مالک	۴	احد الائمة ﷺ
۱	معمر بن المثنی	۹۵	نامعلوم

۱	الهند	۶۲	حکیم
۱	الحسن البصری	۳۴	بعض العلماء
۱	اردشیر	۱۳	بعضهم
۱	الفرس	۷	بعض الحكماء
۱	احد الفضلاء	۵	لقمان
۱	بعض العقلاء	۴	ابن عباس
۱	کلیله	۲	سلمان
۴۵۱	مجموع سخنان فهرست‌شده		

نتایج به‌دست آمده از این جدول، به شرح زیر است:
 اول: تعداد سخن خداوند، پیامبران و امامان ۲۰۶ روایت است.
 دوم: ۲۴۵ سخن (حدود ۵۴٪ سخنان کتاب) از غیر روایات است.
 سوم: تعداد ۹۵ سخن (حدود ۲۱٪ سخنان) قائل مشخصی نداشته و صرفاً جنبه حکمت‌آمیز دارد.

۲. نمودار اشخاص و تعداد سخنان

اکنون آمار سخنان، با ترسیمی دیگر ارائه می‌شود:

نتایج به دست آمده از این نمودار، به شرح زیر است:

اول: بیشترین سخن منقول از معصومان متعلق به پیامبر اکرم ﷺ و امیر مؤمنان ﷺ با ۱۵۱ سخن (حدود ۷۵٪ سخنان معصومان و ۳۴٪ سخنان موجود در کتاب) است.
دوم: از ائمه متأخرین حدیثی نقل نشده است.

۳. نمودار آمار کلی سخنان

اکنون آمار کلی سخنان، با ترسیمی دیگر، نمودار می‌شود:

نتیجه گیری

مجموع آمارهای مطرح شده (بدون مطالعه دقیق کتاب) می‌تواند نتایجی اینچنینی را ارائه کند:
اول: فراوانی سخنان پیامبر اکرم ﷺ و امیر مؤمنان ﷺ و نقل چند سخن از افرادی مثل ابن عباس و حسن بصری از یکسو و استفاده اندک از سخنان بقیه ائمه ﷺ از سوی دیگر، شاید به دلیل آن باشد که عامه نیز از این کتاب بهره گیرند.
دوم: نزدیک به ۲۴۵ سخن (حدود ۵۴٪ سخنان کتاب) از غیر روایات انتخاب شده است؛ این مطلب، حاکی از مقبولیت سخنان حکیمانه صادرشده از غیر معصوم، در آن دوران (قرن ۵) است.
سوم: واژه‌هایی مانند «حکیم»، «حکما» و «عقلا» نیز در آن دوران رایج بوده است. هرچند واژه «حکیم» کاربرد بیشتری در این کتاب دارد.

چهارم: با توجه به انتخاب سخنان حکما و عقلا می‌توان حدس زد که نویسنده کتاب، فقط محدث و فقیه نبود، بلکه در دانش‌های دیگری نیز دست داشت. این یافته، با زندگی‌نامه نویسنده نیز تطبیق می‌کند.

پنجم: استعمال و کتابت سخنان غیر معصومان در عصر قدما (نزدیک به عصر معصوم) به‌عنوان سخنان ارزشمند، رایج بوده است. از این رو مرحوم کراچی که از علمای شناخته‌شده است، در کنار کلام معصومان علیهم‌السلام، از این سخنان نیز بهره برده است.

پیشنهاد

- سایر فهرس این چاپ، مثل فهرست «الأعلام» با بیان چهل عنوان، فهرست «الطوائف و القبائل و الفرق» با دوازده مورد و فهرست «الآیات» با ذکر ده آیه، قابلیت بررسی و برداشت نکات پژوهشی بیشتری را دارد.
- با توجه به موضوع کتاب، تهیه فهرست‌هایی همچون «فضائل اخلاقی» و «ردائل اخلاقی» برای این کتاب پیشنهاد می‌شود.